

Mladí v slovenskej vede: po pätnástich rokoch zas pred podobnými dilemami?

Príspevok do diskusie časopisu Kritika a kontext o problémoch mladej slovenskej inteligencie

Ladislav Kováč

Analýza súčasnej situácie Samuelom Abrahámom sa mi zdá byť tak výstižná, že nemám k nej čo dodať. Čo na základe takejto analýzy robiť? Odpoveď nemôže byť univerzálna. Môj pokus o odpoveď sa týka mladých vedeckých pracovníkov. Neformuloval som ju v tomto roku, ale pred pätnástimi rokmi. Ponúkam ju na uverejnenie preto, lebo sa mi znovu zdá byť aktuálna. V časoch husákovskej normalizácie obracali sa na mňa mladší kolegovia so svojimi pochybnosťami, tápaním, hľadaním. A otázkou: čo robiť, ako žiť? Kópie listov, ktorými som na ich hľadania reagoval, sa mi sčasti zachovali a sú mi dnes poučnými dokumentmi doby. Janko L., talentovaný, citlivý a ambiciózny chlapec, robil po skončení štúdia medicíny svoju základnú vojenskú službu v ošetrovni jednej posádky na východnom Slovensku. Dostal tam lekciu nielen duchovnej biedy normalizačných čias, ale aj ľudskej hlúposti, surovosti (vtedy zvlášť prekvitalo týranie vojakov-prvoročiakov – holubov – druhoročiakov – mazákmi). Zapochyboval, či jeho viera na ideály, presadzovanie zásadovosti, sledovanie nadosobných cieľov, viera vo vedu, nie sú chimérami. Cítil sa zneisteným: nedáva život za pravdu sebcom, pokrytcom a bezzásadovým oportunistom? Ak nie všeobecne, tak aspoň u nás, v našej krajine? Má cenu žiť tu? Nebolo by rozumnejšie odísť do krajín kde vládne normálnosť? Takto znel môj list:

6. januára 1985

Milý Janko,

Váš list, i náš vianočný rozhovor, sú mi podnetom k zosystemizovaniu niektorých myšlienok, ktoré mi dlho chodia hlavou.

Vaša reakcia na prostredie okolo Vás, akokoľvek bolestná, je potrebná. Teším sa z nej. Vystavení monotónnemu tlaku absurdných pomerov, ľudia si zvykajú a nenormálnosť sa začína javiť normálnosťou. Rozpätie priestoru ľudskej adaptability je enormné a keďže naši kolegovia psychiatri naďalej (...) hlásajú, že duševná normálnosť je meraná schopnosťou adaptovať sa na prostredie, aby sme pomaly my, čo sa akosi nevieme zadaptovať, začali

pochybovať o tom, či sme normálni. Počiatkom sedemdesiatych rokov, keď, zdá sa mi, táto podivná, jedinečná perióda našich dejín začala, napísal som si do svojich poznámok prognózu, že väčšina mladých ľudí sa u nás premení na neurotikov pre nemožnosť zadaptovať sa na situáciu, ktorú jeden americký psychológ nazýva situáciou „naučenej bezmocnosti“. Kochal som sa potom tajnou pýchou, keď mi trochu neskôr kolegovia z pražskej prírodovedeckej fakulty rozprávali o veľkom počte študentov, ktorí sa obracali na psychiatrov o pomoc...

Ale dnes sa už neobracajú. Moja prognóza nebola správna. Americké experimentálne situácie „naučenej bezmocnosti“ boli vypracované pre zvieratá a pre nich platia; zo zvierat sa v takýchto situáciách stávajú neurotici alebo vo veľkom dostávajú žalúdočné vredy a infarkty – zvieratá majú užší priestor adaptability, no hranice ľudskej adaptability vlastne zatiaľ vôbec nepoznáme. To je ten bežný obraz zadaptovaného mladého človeka, akého vidíme v našom prostredí: Pasívne sa zúčastňuje politických školení a manifestácií, aj keď sú mu na smiech; nekolaboruje ani nerobí kariéru, ale ani nejde hlavou proti múru, iba od duše nadáva pri pive a ohovára na každom kroku; pohrdlivo komentuje pracovné šlendriánstvo, podvody, neodbornosť, čo vidí okolo seba na každom kroku, ale sám je pohodlný, nemotivovaný a vôbec nedovídi, ako je málo vzdelaný a ako málo sa líši od tých, ktorých tak povýšenecky kritizuje; práci veľa neublíži a žije svojim úzkym osobným záujmom: populárnej muzike, športu, a keď sa ožení, deťom, autu a chate. Priznajme mu, že je obvykle dobrým manželom, dobrým otcom (prilepšuje rodine fuškárením, protekcionárstvo a „socialistické známosti“ sú mu samozrejmosťou mravnou normou) a paradoxne, iba jeho rozhorčené nadávanie na pomery prezrádza, že kdesi hlboko v sebe má schovaný uzlík viery na všeľudské hodnoty. Rok vojenskej služby prežije a precíti ináč ako vy: Kde sa všetci flákajú, fláka sa aj on; z nedôsledností a podvodov skôr ťaží než aby si z nich robil ťažkú hlavu; a prispievajúc k celkovej demoralizácii dokonca objektívne tým týraným, ktorých vo svojom liste popisujete, pomôže – týrateľov treba ešte viac skorumpovať, aby aj oni zmäkli letargiou, lenivosťou a opíjaním sa. (...)

Ak je takýto zadaptovaný občan pracovníkom vedeckej inštitúcie, vieme ako vyzerá; stretávali ste sa s ním vo svojom prostredí a ešte sa len budete stretávať. A ak je, nedajbože, umelcom, produkuje svoje tristné výtvory: obrazy na objednávku, veršíky naplnené naivnými lžami a sem-tam (to hrdinstvo!) nejaký inotaj. Je to slabé, bezduché, nepôsobivé, ale zvykáme si na to a začína sa zdať, že takýto vedec, takýto umelec, patrí k normálnosti doby práve tak, ako fuškár, záhradkár alebo pacient štátneho sanatória.

Ale potom človek navštívi výstavu Hložníkových obrazov (dobieha v Slovenskej

národnej galérii) a naraz sa všetko zmení. Škoda, že ste túto výstavu nevideli. Variabilnú podobu životného diela uzaviera produkcia posledných 14 rokov: desiatky obrovských plátien, na ktorých sa posadlo opakuje jediný motív, vyjadrovaný stále tými istými prostriedkami: zmiešanina ľudských hnátov, pohlavných orgánov, konských lebiek, podivných zdeformovaných ostrých predmetov – apokalyptická vízia zmäteného sveta. Pritom tieto obrazy mlátia človeka po hlave nielen svojimi objektmi, ale aj svojou divokou farebnosťou; človek vyjde z výstavy ako oťapený; moja žena mi na konci povedala – a určite nebola jediná so svojim pocitom – že tento maliar nie je normálny človek, že je to blázon; asi by ho niektorí zakatalogizovali medzi obsesívnych psychotikov.

Lenže, zdá sa mi, je to ináč. Hložníkové obrazy sú adekvátnou výpoveďou o našej dobe. Citlivý umelec presne, svojimi prostriedkami, zachytil celú jej nezmyselnosť a celú jej hrôzu. A to neustále opakovanie, tá horúčkovitá zúrivosť posadlosť tým istým motívom, to je svedectvo toho, ako sa umelec znovu a znovu pokúša túto skutočnosť pochopiť, zaradiť, dať jej, akokoľvek je chaotická, odpovedajúci „řád“, a ako sa mu to nedarí. Je to presne tá istá činnosť, čo robíme po tieto roky iným spôsobom my, ktorí sa pokúšame túto dobu pochopiť konceptuálne, cez svoje pojmy, svojimi racionálnymi analýzami: tak isto sa beznádejne opakujeme, tak isto začíname ten istý motív znovu a znovu, tak isto s posadlosťou ľudí, ktorí musia rozumieť, pokúšame sa o nemožné. (...)

Je treba hložníkovskej výpovede, ojedinelej vari v poslednom desaťročí, aby sme s uľahčením pochopili, že nie sme sami vo svojej neschopnosti pojať nenormálnosť ako normálnosť a aby sme si nanovo uvedomili, v akej dobe žijeme. Normálnosť osobnosti nespočíva v adaptácii na externé podmienky, spočíva v jej integrite, v konzistencii všetkých jej zložiek a čím je osobnosť komplexnejšia a silnejšia, tým viac aj v jej schopnosti udržať si rezistenciu voči prostrediu. Poviem to zjednodušene: Slepá múdrosť prírodného výberu, ktorá vybavila náš druh enormným polymorfizmom, musela práve u tvora, ktorý musí byť najflexibilnejší, vytvoriť poistky, aby sa druh vo svojej totalite neprispôbil podmienkam, ktoré by mohli byť prostou fluktuáciou a celý druh (alebo, budme špecifickjší, celú jednu kultúru) eliminovať. Bolo by smiešne, keby sme si o sebe velikášsky namýšľali, že sme „vyvolenci“ a nadradení iným. I tí, čo sa vedľa zadaptovať, sú rovnako potrební ako tí, čo odolávajú: My musíme jednoducho, povedané trochu pateticky, ostať verní sami sebe.

V tomto zmysle si myslím, že je dobre, keď svet okolo seba vidíte tak, ako ho vidíte a keď podľa toho naň reagujete. A ak už nám nemôže naša spoločnosť slúžiť ako laboratórium, je minimálne tým veľkým mementom, ba hádam aj imperatívom: Skúmať ľudské správanie a naše sociálne inštitúcie je dnes dôležitejšie, než skúmať čokoľvek iné.

Pravda – a tým narážam na náš posledný rozhovor – nemá cenu začínať toto skúmanie futílnou otázkou „je človek dobrý alebo zlý?“ atď. Ak sa skúmanie človeka má premeniť na vedu, musí sa poučiť z lekcie vývoja prírodných vied: Práve preto, že veda zrezignovala na veľké otázky a na veľké odpovede, mohla priniesť konkrétne poznanie. Gallilei si nestaval otázky o „podstate“ pohybu alebo energie, keď skúmal pohyb po naklonenej rovine; a ani Einstein nemal na mysli povahu vesmíru, keď matematicky dopracovával Lorentzove transformácie. Pritom humanitné vedy dostali iste veľké, revolucionizujúce impulzy od velikánov ako boli Hobbes, Marx, Freud, Lorenz, ale stále ešte čakajú na svojich Gallileiov a Newtonov. Ja vrelo súhlasím s Lévy-Straussom, že „21. storočie bude storočím humanitných vied, alebo vôbec nebude“, čo teda samo o sebe dostatočne zdôvodňuje prioritu týchto vied, ale súčasne si tiež myslím, že práve ony otvárajú priestor pre najodvážnejšie a najplodnejšie intelektuálne výboje. Koniec-koncov nie je stereotaktická mapa ľudského mozgu podobou primitívnych zemepisných máp z čias pred Kolumbom? A štvorrozmerné mapy sociálnych štruktúr sa nikto ani len nepokúsil zhotoviť, nieto nasadnúť do korábov a dať sa na objavovanie nových kontinentov!

Je to veľká výzva pre nezávislých duchov. A pre veľkých hráčov. Pravdepodobnosť prehry je obrovská, ale výhra je veľmi vysoká. Z začať treba skoro z ničoho. O koľko menej rizika je skúmať tam, kde existujú koncepcie, metódy a kde aj malý úspech je okamžite ocenený a tým pozitívne spevnený!

Ak som si voľakedy myslel, že práve u nás máme jedinečnú príležitosť začať skúmať tieto nové svety, už som si s tým zďaleka nie tak istý. Naše humanitné vedy sú ešte ďaleko slabšie ako prírodné vedy, a to nie iba preto, že sú reglementované a oficiálne určené na to, aby boli „služkami teológie“. Práve zmätenosť doby nás núti stále sa vracieť k úvahám o všeobecných otázkach, a takéto úvahy skoro úplne paralyzujú akúkoľvek snahu skúmať konkrétne problémy, „naklonené roviny“ ľudského správania. Nehovoriac o tom, že v humanitných vedách je ešte viac šarlatánov a tlčhubov, ako vo vedách prírodných. Solženicyn, mimochodom, odôvodňoval svoj pobyt vo východných štátoch USA tým, že tam má lepší prístup ku knižniciam než napr. vo Švajčiarsku: väčšinu konkrétnych údajov pre Súostrovie Gulag vyčítal v amerických knižniciach; v Moskve by sa k nim nedostal.

A tu prichádzam k tej precitlivej otázke, čo sa v našom poslednom rozhovore vyskytla. Odmyslime si celý vesmír citových argumentov a pokúsme sa o analýzu „chladným rozumom“. Kedysi sme na túto tému diskutovali s Ernsterom¹ a potom som mu, uvažujúc ďalej, napísal k tomu list. Argumentoval som takto: Predstava „centier excelencie“, existujúcich v rozvinutých krajinách, kde by sa pestovala veda slúžiaca celému svetu, je

krátkozraká: Ak excelencia nebude rovnomerne rozdelená po celom svete, ba dokonca ak tí najlepší nebudú obeť žiť práve v krajinách zaostávajúcich, ak svetová intelektuálna komunita neprijme ako mravnú normu zásadu, že každý má pracovať tam, kde sa narodil, nerovnováha vo svete sa bude prehĺbovať, rozvinuté krajiny sa budú rozvíjať rýchlejšie a zaostávajúce klesať nadol a táto nerovnováha privedie k explózii a k zničeniu celého sveta. Protiargument Ernster (a pri viacerých príležitostiach i Schatza²): Odkiaľ to môžeme vedieť? Ak už za každú cenu chceme vede pripisovať spasiteľskú funkciu (na ktorú ona sama neaspiruje), netreba ju práve preto rozvíjať rýchlo tam, kde sú pre ňu podmienky a nie strácať sily v zbytočnej činnosti v podmienkach, kde i tí najlepší sú schopní vytvoriť prinajlepšom priemerné, a poväčšine podpriemerné, dielo?

Uvážme „prízemnejší“ argument; viackrát sme ho spolu rozoberali. Rozvinutá, profesionálne kvalitná veda v etablovaných inštitúciách núti ku konformite. Nedovolí originálne výboje. Naproti tomu v podmienkach, kde sa už prakticky nerobí, kde sa nijak zvlášť nekontroluje, čo si kto robí ak ešte robí, len keď tým neohrozuje pokojné ničnerobenie kocúrkovských velikánov oficiálnej vedy, mohol by existovať priestor pre originálne, „bláznivé“ bádanie, pre veľkolepú hru ničím neobmedzenej imaginácie. – Lenže: Bez spätných väzieb profesionálnej kritiky? Bez literatúry? Bez existencie akýchkoľvek spevení?

A tak argument posledný: Nestojí za to, pokúsiť sa znovu vytvoriť „ostrovček normálnosti“, keď sa nám kedysi takýto raz už zdaril a všetci, čo sme ho zažili, vieme, že uspokojenie a radosť, ktorú prináša, je väčšia než kdekoľvek inde, práve preto, že je ostrovčekom v rozbúrenom mori čírej prízemnosti, čistého sebecka, ľží a závidí? Nemožno sa pokúsiť o „centrum excelencie“ u nás, ktoré by v sebe spojovalo všetko to, čo vyjadrujú uvedené tri argumenty dohromady? Nepovedal by som, že takýto pokus by bol celkom beznádejný, aj keď by iste bol krajne ťažký.

Takže mi nakoniec vychádza celé tak, že človek, čo stojí pred všetkými dilemami, o ktorých som sa v liste zmienil, musí najmä zvažovať v sebe to, akým hráčom sa cíti, ako veľmi ho riskantná hra vzrušuje a do akej miery dáva prednosť vysokej výhre s veľkými rizikami pred malými výhrami s relatívne malým rizikom. To sme pravda, celkom abstrahovali od síl, ktoré nás presahujú; najmä od empatie, ktorá nás núti žiť životom iných ľudí a vie byť zdrojom veľkej radosti, no najmä zárukou bohatého a intenzívneho života; a vlastne i nesmrteľnosti.

Vidíte, nič Vám neradím a ani v najmenšom nechcel by som Vás ovplyvňovať. Len si prajem, aby ste ostávali sám sebou a načúvali svojmu vnútornému hlasu; je zbytočné dokladať, že akékoľvek budú Vaše rozhodnutia, môžete počítať s mojou podporou a

pomocou.

Váš

L.K.

¹ Lars Ernster. Biochemik maďarského pôvodu. Po druhej svetovej vojne, keď sa skoro iba zázrakom nestal obeťou holokaustu, emigroval do Švédska, kde pôsobil ako profesor na univerzite v Štokholme.

² Gottfried Schatz. Narodil sa a vyštudoval univerzitu v Rakúsku, pôsobil ako biochemik v USA a vo Švajčiarsku. Teraz sa venuje vednej politike Švajčiarska.